

20. אליפלט החייל האלמוני

הנצחה במקום – מקובל היום השימוש 'בנוף', 'בנוף הזיכרון' – היא צורך חשוב. אנדרטאות לסוגיהן, אינן רק ביטוי מוחצן לאילוץ לאומי-תרבותי כזה או אחר, יש בהן ביטוי אמתי להערכה ולכבוד, להכרת תודה. תפיסות מודרניסטיות של מושג הזיכרון מבליטות את ההבניה; לדידן, הזיכרון איננו מימוש חובה ערכית פשוטה, צומח מלמטה, הוא מובנה מלמעלה; מאיזשהו 'למעלה'; כמובן לא מ'השמיים' ב'מובן הישן'. התפקיד הפוליטי של ביטויי ההנצחה המובנה, ההנצחה מלמעלה, פירושו – אינטרס מוכתב, מישהו מרוויח מההנצחה. ברור שיש בזה משהו, אבל יש אולי – מי יודע? – גם הנצחה תמימה. כמושג שהמדע פרש עליו את חסותו, הזיכרון הציבורי נחקר כדבעי, והמחקר עובד בכליו, הכלים חייבים להוביל לסוג מסוים של תוצאה, אפשר ומבלי להתכוון, באופן 'סטיכי', כ'מין' נבואה שמגשימה את עצמה' על-פי הנחות היסוד שלה. המחקר צודק, אבל נותר משהו ב'בין-השיטין' של מאמר מדעי הדן בזיכרון. אכן, כולם – מדענים ולא-מדענים – טוענים שהזיכרון חמקמק, אך אפשר וחמקמקותו מותרה משהו עוד יותר חמקמק.

'החייל האלמוני' הוא מושג מבלבל. מחד גיסא הוא זועק להכרת תודה למי שנתן הכול. כל נופל נתן הכול, אבל הנופל האלמוני נתן קצת יותר, אפילו את הזכות להיזכר – תרם! משום שאפילו קבר אין לו, מתחולל בתודעת הזוכר שאיננו יודע את מי הוא זוכר, משהו מאוד אמתי! כל היזכרות כרוכה בתהייה; משהו חסר בפאזל, משהו במעבר מההווה לזיכרון, מאתגר, תובע השלמה; בוודאי ובוודאי שזה נכון לגבי החייל האלמוני, כמה פרטים צריך להשלים לגביו?! קרוב לאין-סוף. מנגד, דווקא לנוכח האמתיות הזו, התמימות הזו, אומות מנצלות את הסיטואציה להבניית זהות קבוצתית; קצת ציני, יש לומר. אכן, שר-החוץ של מדינה פלונית המניח זר על קברו של החייל האלמוני של מדינה אלמונית, לא חושב אלא על דבר אחד, איך זה משתלב במסכת הטקסית הדיפלומטית שלו. אבל אולי, ושוב, מי יודע? אפשר שיחלוף בו הרהור גם על איזשהו חייל אלמוני.... ככלות הכול, כולנו גם קצת אלמונים וקצת אמתיים.

סוגיית הנצחת החייל האלמוני במדינת ישראל קצת מבלבלת. מיד אחרי הקמת המדינה בא לעולם שתי החלטות השואבות משני מקורות שונים, שהובילו לשני כיוונים שונים. האחת, כיוונה

להנצחה במקום, השנייה, מיקדה בזמן. במקום – ניסיון לקביעת מין 'קבר' של 'חייל אלמוני יהודי-ישראלי', בזמן – המיסוד של 'ז' באדר'.

בתחילת שנות החמישים של המאה הקודמת, 'המחלקה להנצחת החיל' במשרד הביטחון החליטה על הקמת אנדרטה לזכר החייל האלמוני במקומם של משרדי הממשלה בירושלים. מדובר על אנדרטה שהייתה אמורה להיות רכיב במערכת של תשע אנדרטאות ממלכתיות, שתוכננו להנציח את הקרבות המרכזיים במלחמת העצמאות ואת הנופלים בהן, במקומם של אתרי הקרב המרכזיים.¹ הרעיון לקבר חייל אלמוני ישראלי לא הגיע לכלל ביצוע מהטעם הפשוט, שבאתה העת, משרדי הממשלה עצמם לא תוכננו עדיין בהקשר אדריכלי-סביבתי כולל, ובהיעדר תשתית נופית ברורה, לא היה טעם לתכנן את האנדרטה; ככלות הכול, אנדרטה כיציר אדריכלי-אמנותי תלויה בנוף הסובב. ושמה, במעמקים פעל גם הקושי להתאים אתר מסוג שכזה לתרבות היהודית שחותרת ל'לכל איש יש שם'. אבל אין להתכחש לצורך שהתלבן אז באתר מעין זה במקום לאומי, בסמוך למוסד ממלכתי; וכך התגלגל הרעיון הערטילאי אל הכניסה לכנסת, ושם לבש צורה. הגיון בוודאי שיש בכך; הממלכתיות ריבונות תיוצג על ידי דמות ממלכתית, הכי ממלכתית – 'החייל האלמוני', אך לא כך התפתחו הדברים. לאחר כעשור ומחצית להקמת הכנסת, ב'1966, עם חנוכת בניין הכנסת החדש בגבעת רם, הוצב בסמוך לפתחה פסלו של פסל וחרש ברזל דוד פלומבו 'הסנה הבוער'. בהיותו עשוי ברזל, סימל את קשיי העורף, אות וסימן לנחישות המאבק במלחמת השחרור. בצורה כלשהי הוא אכן מדמה את הסנה הבוער הידוע מהתגלות ה' הראשונה למשה; הוא נצחי, למצער אמור להיות כזה, ולכן מתממש בו התנאי של 'בוער ואיננו אוכל' המכוון במקרה הנדון לאבל ולזיכרון; כביכול, האש שהוצתה עם הנפילה של גיבורינו איננה כבה. יש בו גם יסוד מילולי, בתחתיתו נקבעה הכתובת 'בדמם הבוקר יעלה' הלקוחה משיר 'העץ' של לאה גולדברג; 'בוקר' זה סמלי הוא, שכן הגאולה נמשלה לשחר. בכנסת שימש אתר הזיכרון הזה לתפקיד הציבורי הידוע, הנחת זרי כבוד על-ידי דיפלומטים וכדומה. לאתר זה היה ממשיך; עם השיפוצים ברחבת הכנסת ב'2007, הסנה של פלומבו הוזז ל'שערי פלומבו' – השערים המקוריים של מבנה הכנסת החדש, שנותרו כמעין אנדרטה (מזכירה במקצת גדר של מחנות ריכוז) בצד השער החדש לכנסת. במקומו הוצב בפתח נר תמיד המקובע באנדרטה דמוית פירמידה קטומה שבראשה מולבש משטח ברזל מלבני, יצירתו של זליג סגל. הנה כי כן, די ברור שגם אם מלכתחילה הייתה איזושהי כוונה להציג בכנסת חלופה ל'קבר חייל אלמוני', כאן מדובר על אתר זיכרון לנופלים בכללותם; אין לנו צורך, כך מסתבר, במייצג של הנופלים, ניתן לזכור אותם במישרין כישות מצד עצמה.

1. אילנה שמיר, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל אביב 1996, עמ' 163-166.

אולם היו גם חללים אלמונים! בטרמינולוגיה מדויקת יותר – חללים שמקום קבורתם לא נודע. מלחמת העצמאות הותירה כמעט מאתיים כאלה; והיו גם כ"ג יורדי הסירה, ואליהם נוספו מלחי הצוללת דקר, נעדרי מלחמת יום הכיפורים ועוד. מה שקרה הוא שבמקביל למהלך ההנחה במוסדות הלאומיים – ממשלה, כנסת, שהוביל מחייל אלמוני לנופל באשר הוא, ההחלה בבית העלמין הצבאי ב'הר הרצל' פעולה נוספת של הנצחת חללים ריאליים שמקום קבורתם לא נודע, שגם ביטוייה היו במקום, בנוף. בצד קברי הנופלים הרגילים שנקברו בהר החל מ'1949, צאו אנדרטאות מיוחדות. ב'1954 נקבע בפינה מיוחדת בהר 'ד לחייל האלמוני', שהפכה לחלקת הנעדרים. הוצבו במקום קברים ריקים ('צללית' של קברים נותרה ברצפת רחבת הטקסים במקום). על חלקה מוגבהת המדמה קבר אחים מהסוג שאכן נמצא בהר, הוצבו 'כריות' הנושאות שמות נופלים מהשנים 1947-1948. חלק מהאלמונים זכו לאנדרטאות עצמאיות; בהתייחס למלחמת העצמאות, בלטה המנהרה לזכר חללי העיר העתיקה, שהוקמה ב'1957,² ובולטת האנדרטה המדמה צוללת המוקדשת לזכר חללי דקר. בשנת 2003 נחנך במקום 'גן הנעדרים' הכולל גם כותל זיכרון ובו תחובים לוחות הנצחה המונים את שמות נופלי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע.

לא כאן המקום להיזרש למלוא הסיפור של הנצחת האלמונים; מה שברור הוא כי נעשה ניסיון מתמשך להשוות את החייל האלמוני לחבריו הלא-אלמונים; קודם כל, בהקשר הסביבתי הרחב של ההנחה, החייל האלמוני ממוקם בעצם בשדה קברות רגיל. גם הדרך האדריכלית שבה מציינים אותו מזכירה קבר; לוחות ההנחה התחובים במנהרת העיר העתיקה, או בדגם הצוללת דקר, או ב'קבר' האחים של נעדרי סוף שנות הארבעים, מזכירים שמות – הם דומים מאוד לדרך ההנחה ב'כריות' בקברים הרגילים; התחושה היא של קבר, אלא שאין בו ממשות פיסית כלשהי. בצד כותל שמות הנעדרים מופיע גם לוח של אלה שזוהו במהלך השנים; כביכול, החייל האלמוני עבר מחלקה לחלקה בהר. כללו של דבר, אם הרציונל של ההר כולו הוא כי לכל איש יש שם, גם כשאין כבר איש, עיקרון זה תופס גם כשלא נותר לאיש זכר פיסית; קרי, גוויתו לא נמצאה. ולא נותר לי אלא לשער, שהיות והחייל האלמוני שלנו זכה להיזכר בסמוך לחבריו הלא-אלמונים, אנדרטה עצמאית נפרדת לחייל האלמוני לא קמה.

בצד ההנחה במקום שפסעה את צעדיה הראשונים מיד אחרי מלחמת העצמאות, החל באותה עת גם מהלך לקביעת הנצחה בזמן. החלו לציין את יום ז באדר כיום שבו מזכירים את חללי צה"ל שמקום קבורתם לא נודע. הטקס המתקיים ב'ז באדר בחלקת הנופלים שמקום קבורתם לא נודע בא לעולם ביוזמת הרבנות הצבאית, בשונה מההנחה במקום שהיא פרי יוזמתה של 'המחלקה להנצחת החיל' במשרד הביטחון. הנה כי כן, יוזמה דתית ויוזמה כללית-חילונית חברו לטקס ההנחה במועד ובמקום המדוברים.

2. אחרי מלחמת ששת הימים זוהה קבר האחים בעיר העתיקה, אך האנדרטה בהר הרצל נותרה.

מה פשר הבחירה ב'ז באדר? ביסודו העניין ברור לחלוטין. זהו לפי המסורת יום פטירתו וקבורתו של משה רבנו, ומכיוון שמקום קבורתו לא נודע, מזכיר הוא את החלל האלמוני. נאמר: "ויקבר אותו בגי... ולא ידע איש את מקום קבורתו עד היום הזה" (דברים לד, ה'ז). מדובר לכאורה בקבורה על ידי האל, ולמותר לציין, לא זה המצב לגבי נפטרים מן השורה; כביכול, ניתן להסיק שמי שלא זכה להיקבר על ידי בני אדם, האל מטפל בקבורתו. ברגיל האל איננו מעורב בקבורה; אבל את האל עשוי להחליף ערך מסוים, משהו ערכי שבא במקומו ויונק ממנו. דומני שערך כזה עשוי להיות הערך של ההנצחה הטהורה, הנצחה של מי שלא יכול להיות מטופל בהנצחה הרגילה באמצעות קבורה; הענקת כבוד אנושי בסיסי, למי שהנסיבות לא אפשרו להעניק לו כבוד שכזה בדרך הרגילה. אכן, משה מייצג בצורה החזקה ביותר את האדם שנתן הכול לעמו, אך לא זכה למה שהיה כל כך משמעותי בימי קדם – קבורה בנחלת אבות; נפקד זכרו הפשוט במקום באמצעות הקבר. זוהי עשויה להיות תשתית רעיונית בסיסית להשוואה הלא־מובנת מאליה של מי שמקום קבורתו לא נודע למשה רבנו.

ז באדר נזכר בספרות חז"ל כיום פטירתו של משה רבנו, והמדרשים הנוגעים בכך רומזים לחשבון הפשוט המוביל למועד זה. אכן, אין זו מסורת סתמית שאיננו מבינים את פשרה; נקל להגיע למועד הזה באדר בהסתמך על המסופר בספר יהושע.³ הדגש במדרשים הוא הבלטת יום הלידה הזהה ליום המיתה: "ויאמר אליהם בן מאה ועשרים שנה אנכי היום שאין תלמוד לומר היום ומה תלמוד לומר היום מלמד שבז' באדר נולד משה ובז' באדר מת וימת שם".⁴ הטיעון המדרשי נועד להצביע על שלמותו של משה הממלא את ימיו, שלא כאחד האדם, ובמילוי ימיו, בדיוק מאה ועשרים שנה, ממצה את ייעודו. המדרש איננו מספר על תוכן מסוים שבו מילאו את היום עצמו. אבל ימים שכאלו לא יכולים להיוותר בוואקום תוכני; הם מוטענים בתוכן המשקף במידה כזו או אחרת את ענייני היום: לעתים הוזכר בו משה, הילולה לזיכרון משה רבנו (במיוחד במירון, במקביל לרשב"י ובמעין איחוד מיסטי בין שני האישים); ולעתים העוסקים בקבורה; נפוץ מאוד היה ז באדר כיום התכנסות וסעודה של 'חברה קדישא', ועל רקע זה נכתבו טקסטים מיוחדים ליום הזה. על הרקע הזה בא יום הזיכרון לנעדרי צה"ל – נופלים שמקום קבורתם לא נודע, ומצא את מקומו.

תחילתו של התהליך הייתה כמדומה ספונטנית; ידיעה עיתונאית מז' באדר תש"ט מספרת על "יומה של הח"ק (חברה קדישא) בירושלים":

3. זאת בהנחה כי בני ישראל שחצו את הירדן עשו פסח בערבות יריחו, ושלושים ימים נמשך האבל על משה.
4. סדר עולם רבה, פ"י, מהדורת רטנר עמ' 42; תוספתא, סוטה פ"א, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 315. וראו 'מאמר אחרון' במגילת תענית. לפי יוסף בן מתתיהו משה נפטר בי' באדר (קדמוניות היהודים, מהדורת שליט, ספר רביעי, 327).

ביום ג' באדר קיימה הח"ק קהלת ירושלים את היום המקובל בירושלים כיומה של חברה קדישא... אחרי הסליחות המיוחדות וקריאת התורה נערכה אזכרה כללית למאות אלפי החללים בארצות הרשע ולחילי צבא הגנה לישראל שנפלו במילוי תפקידם ויתר חללי המלחמה בארץ ישראל. בשעה 9 התקיים הביקור המסורתי בשייך באדר (בית הקברות הזמני שהוקם במהלך מלחמת העצמאות) נאמרו פרקי תהלים והתפילה המיוחדת לז' באדר ואזכרה לכל הנעדרים במשך השנה.⁵

יום ז באדר הראשון במדינת ישראל העצמאית מצטייר אפוא כיום זיכרון כולל. הוא משלב את יומה של חברה קדישא עם ציון חללים ונופלים מכל סוג, כולל 'כל הנעדרים במשך השנה'. אולם, יום זה לא התפתח בכיוון 'יום זיכרון לחללי צה"ל'; כשהרב שלמה גורן, רבו הצבאי הראשון של צה"ל, נטל את יוזמת קביעת הלכות צבא, הוא עסק גם ביום זיכרון לנופלים. בספרו על התלבטותו בעניין, ציין שעמדו פניו מספר חלופות (יום הכיפורים, תשעה באב, ל"ג בעומר ובסופו של דבר הוחל היום על ד באייר.⁶ ז באדר, לא הוצע כיום זיכרון כללי שכזה. אולם, הרבנות הצבאית בהנהגתו מיהרה להציע את ז באדר כיום זיכרון לנעדרים. מצב זה מלווה אותנו עד לעצם היום הזה. במבט לאחור כל זה נראה כמעט מובן מאלין; לכאורה, הקשר בין מות משה לנעדרינו תפור מימים ימימה, אבל השוואת חלל צבאי שמקום קבורתו לא נודע למשה מצטיירת כחידוש בלתי רגיל כפי שנרמז לעיל, ומצב זה לא מתחבר בפשטות לתכנים המוכרים של ז באדר.

נותר עוד לומר משהו על המינוח, ולדעתי הסמנטיקה חשובה. בתחילת העיסוק בנושא הנצחת הנעדרים, התמקדות הייתה ב'אלמוני'; כך שמענו בעשורים הראשונים למדינה את המינוח 'יום החלל האלמוני' ככינוי לז' באדר. במהלך הזמן נוצרה העדפה למינוח אחר שהוזכר לעיל; יש 'נעדר' ויש 'שמקום קבורתו לא נודע' (גם 'לא־מזוהה'). ברור שמהלך שינוי המונחים נובע מהניתוח הענייני של ז באדר; כמו לגבי משה המפורסם והידוע, מדברים על הנעדר כעל חלל ממשי לא אלמוני; הוא ידוע, אבל מקום קבורתו לא ידוע.

כל זה מתחבר לשימוש ב'אלמוני' בהקשר של חייל פשוט, לא מוכר, אבל חי ומתפקד; מתפקד מאוד! 'חיילים אלמונים', הגדיר אברהם שטרן את חיילי המחותרת, שלא נראים כלל כחיילים, "הננו בלי מדים"; ו"כתה אלמונית" של יחיאל מוהר, מ'1956, מדבר על כיתה חיה ונושמת, צוחקת ואוהבת, ולה "תפארה ללא שם". אכן, "ושם של אלמוני" ב'באב אלזאד' של חיים גורי, מדבר על נופל, אך הוא בעל שם! נמצא אפוא כי ה'אלמוניות' שבשיח הזמר העברי מכוונת

5. חרות, 14.3.1949, עמ' 4.

6. הרב שלמה גורן, בעוז ובתעצומות - אוטוביוגרפיה (עורך: אבי רט), תל אביב 2013, עמ' 256-257.

לערך מסוים – 'הפשטות', "בפשטות מצעדה", אליבא דיחיאל מוהר, ולא לאלמוניות במובן של היעלמות בקרב, אובדן המקום – הסיכוי להיקבר.

ואם מדובר על החייל הפשוט, הלא־מוכר ברבים, המצטנע, נדמה לי שהייצוג היפה ביותר שלו הוא ב"אליפלט" של אלתרמן (נכתב 1959). לא כאן המקום לדון בשאלת מעמדו של השיר כמייצג של החייל הישראלי באשר הוא, איזה דמות של לוחם הוא מייצג, ומהי זיקתו לתפיסה הממוסדת של איש הצבא הישראלי; נאמרו על כך דברים רבים.⁷ מה שברור הוא ששמו איננו רק מסמן של שלומיאליות וחולשה ("כבר היה הוא ביש גדא גדול", מאפיינו אלתרמן בבית הראשון), שמתהפכת ברגע להחלטה שמובילה לגילוי גבורה נועז ("אז הרגיש אליפלט כאילו הוא מוכרח את המלאי לחדש"). אליפלט הוא גם קריאה לאל שייציל; 'פלט' מלשון פליטה.⁸ האל לא הציל אותו, אך המלאך גבריאל ירד לטפל באליפלט המת: "ובלילה חבוש קסדת פלד / אז ירד המלאך גבריאל, / וניגש למראשות אליפלט, / ששכב במשלט על התל". נכון, המלאך גבריאל לא קבר את אליפלט, אם אליפלט נקבר, היה זה מן הסתם בנהלים הרגילים; אבל, המלאך גבריאל מתעסק כאן בארץ, עם אליפלט המת, הבודד שנותר על התל. אחרי מותו זוכה אליפלט למה שככל הנראה לא זכה בחייו, להכרה של עוצמת אישיותו והקרבתו. האין כל זה דומה למקרה של משה שהקב"ה בכבודו ובעצמו ירד ממרומיו (ואין צורך לומר לכאורה!) כדי לטפל בקבורתו? יסוד עומק דומה לפנינו, ענותו של אליפלט אולי איננה בת־השוואה לזו של משה, אך דמיון יש. האם היפוך אליפלט לתפילה לז' באדר? ככל הנראה לא, אבל כבסיס להמחשה להשוואה העוצמתית בין מי שנותר שוכב "על התל", במעין תזכורת למי שמקום קבורתו לא נודע, לבין משה רבנו, הוא בוודאי יכול לשרת.

7. הירשפלד במאמרו 'שיר פצע': "אליפלט אינו שיר על תמהוני אחד, אלא על החיל הישראלי כחם גמור שהכלל מנצל את תומו. הוא שיר המערער על אתוס הגבורה הישראלי ומאיר אותו באור מר ומזעזע..." ("הארץ", המוסף הספרותי, 25.4.2007). שמיר בסוף הפרק הרביעי של ספרה: "לי נראה שהירשפלד קורא את השיר קריאה אנכרוניסטית המנתקת שיר זה מהקשרו ומהשקפת העולם של מחברו" (זיוה שמיר, **הלך ומלך, אלתרמן בזהמיין ומשורר לאומי**, תל אביב 2010). אני מסכים שהירשפלד מגזים, ובנקודה מאוד ספציפית; הייתה שם גם פלוגה; אליפלט היה חלק מהכלל.

8. שמואל ב ה, טז. **דעת מקרא לשמואל**, שם, עמ' שנט.